

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Факультет № 6
Кафедра кримінального права та кримінології

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

до семінарських занять

з навчальної дисципліни

«Сучасні доктрини кримінального права»

Обов'язковий компонент освітньої програми третього (освітньо-наукового)
рівня вищої освіти

спеціальність – 081 «Право»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 21.09.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри кримінального права та кримінології
(протокол № 7 від 28.08.2023 р.)

Розробники:

1. Завідувач кафедри, доктор юридичних наук, професор Харченко В. Г..
2. Професор кафедри, доктор юридичних наук, професор Ємельянов В. П.
3. Професор кафедри, доктор юридичних наук, професор Шульга А. М.

Рецензенти:

1. В. о. завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент Рибалко Г. С.
2. Професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Яценко А. М.

**Розподіл часу навчальної дисципліни за темами
(денна форма навчання)**

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни					Вид контролю	
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття		Самостійна робота
Семестр № 3							
Тема № 1: Сучасні доктрини стосовно визначення поняття «кримінальне право», криміналізації та декриміналізації діянь	20	4	6	-	-	10	екзамен
Тема № 2: Сучасні доктрини про кримінальну відповідальність та обставини, що виключають можливість її застосування	18	4	4	-	-	10	
Тема № 3: Сучасні доктрини про кримінальне правопорушення та його склад у КК, а також про правомірний вчинок (поведінку) та кваліфікацію діянь	20	6	6	-	-	8	
Тема № 4: Сучасні доктрини щодо відповідальності залежно від стадії вчинення діяння, співучасті та множинності кримінальних правопорушень	18	4	4	-	-	10	
Тема № 5: Сучасні доктрини стосовно кримінально-правового захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності	18	4	4	-	-	10	
Тема № 6: Сучасні доктрини про відповідальність за кримінальні правопорушення проти власності	18	4	4	-	-	10	
Тема № 7: Сучасні доктрини щодо кримінально-правового забезпечення охорони довкілля	18	4	4	-	-	10	
Тема № 8: Сучасні доктрини про відповідальність за тероризм та кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності	20	6	6	-	-	8	
Всього за семестр № 3:	150	36	38	-	-	76	

**Розподіл часу навчальної дисципліни за темами
(заочна форма навчання)**

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 3							
Тема № 1: Сучасні доктрини стосовно визначення поняття «кримінальне право», криміналізації та декриміналізації діянь	20	2	2	-	-	16	екзамен
Тема № 2: Сучасні доктрини про кримінальну відповідальність та обставини, що виключають можливість її застосування	18	2	2	-	-	14	
Тема № 3: Сучасні доктрини про кримінальне правопорушення та його склад у КК, а також про правомірний вчинок (поведінку) та кваліфікацію діянь	20	2	2	-	-	16	
Тема № 4: Сучасні доктрини щодо відповідальності залежно від стадії вчинення діяння, співучасті та множинності кримінальних правопорушень	18	-	2	-	-	16	
Тема № 5: Сучасні доктрини стосовно кримінально-правового захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності	18	2	2	-	-	14	
Тема № 6: Сучасні доктрини про відповідальність за кримінальні правопорушення проти власності	18	2	2	-	-	14	
Тема № 7: Сучасні доктрини щодо кримінально-правового забезпечення охорони довкілля	18	2	2	-	-	14	
Тема № 8: Сучасні доктрини про відповідальність за тероризм та кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності	20	2	2	-	-	16	
Всього за семестр № 3:	150	14	16	-	-	120	

Методичні вказівки до семінарських занять

Тема № 1. Сучасні доктрини стосовно визначення поняття «кримінальне право», криміналізації та декриміналізації діянь

Навчальна мета занять: Уявити відсутність єдності серед науковців щодо кількості значень поняття «кримінальне право», оскільки згідно з однією позицією існує чотири значення цього поняття: 1) кримінальне право як галузь законодавства; 2) кримінальне право як галузь права; 3) наука кримінального права; 4) кримінальне право як навчальна дисципліна, а інша позиція виділяє три значення цього поняття: 1) кримінальне право як галузь права; 2) наука кримінального права; 3) кримінальне право як навчальна дисципліна, тобто ототожнюється поняття кримінального права як галузі законодавства та як галузі права, звернути увагу на суперечливість останньої позиції п. 8 рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рн/2004, з'ясувати зміст кримінального законодавства та кримінального права, джерел кримінального законодавства та кримінального права, предмет і методи науки кримінального права, зміст науково визначених підстав та принципів криміналізації (декриміналізації) діянь.

Кількість годин – 6.

Література до теми № 1:

Нормативні акти: 1 – 3, 13.

Основна література: 1 – 6.

Додаткова література: 1, 2.

Семінарське заняття № 1.

Навчальні питання:

1. Наукові погляди щодо кількості значень поняття «кримінальне право». Необхідність врахування у вирішенні цього питання положень п. 8 рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рн/2004.
2. Предмет і метод кримінального законодавства.
3. Завдання та функції кримінального законодавства.
4. Кримінальний кодекс України як єдине джерело кримінального законодавства.
5. Загальна характеристика змісту кримінального права як галузі права.
6. Принципи кримінального права.
7. Правозастосування у системі кримінального права як галузі права.
8. Правотворчість у системі кримінального права як галузі права.
9. Джерела кримінального права як галузі права (Конституція України, Кримінальний кодекс України, міжнародні договори, рішення Конституційного Суду України, постанови Пленуму Верховного Суду України).

Семінарське заняття № 2.

Навчальні питання:

1. Предмет науки кримінального права.
2. Методи науки кримінального права.
3. Співвідношення предмета і метода науки кримінального права з предметом і методом кримінального законодавства.
4. Кримінальне право як навчальна дисципліна. Особливості викладу навчального матеріалу певними науковцями.
5. Взаємозв'язок кримінального права із суміжними правовими галузями.

Семінарське заняття № 3.

Навчальні питання:

1. Наукові погляди щодо підстав (умов, чинників) криміналізації та декриміналізації діянь.
2. Загальна характеристика принципів криміналізації та декриміналізації діянь. Співвідношення із загальними принципами кримінального права.
3. Класифікація принципів криміналізації та декриміналізації діянь.
4. Соціальні та соціально-психологічні принципи.
5. Системно-правові принципи:
  - а) загальноправові системні принципи;
  - б) кримінально-правові системні принципи.

Тема № 2. Сучасні доктрини про кримінальну відповідальність та обставини, що виключають можливість її застосування

Навчальна мета занять: Розглянути два наукові погляди на кримінальну відповідальність та визначення її у вузькому та широкому розуміннях, згідно з чим кримінальна відповідальність у вузькому розумінні визначається як реакція держави на вчинене в минулому кримінальне правопорушення та як несприятливі наслідки для винної особи після вчинення кримінально караного діяння, котра має назву як негативна (ретроспективна) кримінальна відповідальність, а кримінальна відповідальність у широкому розумінні визначається як комплексний кримінально-правовий інститут, в якому у нерозривному діалектичному зв'язку перебувають негативний (ретроспективний) та позитивний (проспективний) аспекти кримінальної відповідальності, оскільки кримінальний закон не тільки передбачає несприятливі наслідки за вчинення кримінально-протиправного посягання, але й містить норми, які стимулюють правомірну поведінку, а також з'ясувати форми реалізації негативної та позитивної кримінальної відповідальності, підставу (підстави) кримінальної відповідальності, обставини, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності, та їх класифікацію у сучасній науці.

Кількість годин – 4.

Література до теми № 2:

Нормативні акти: 1, 2.

Основна література: 2 – 6.

Додаткова література: 1 – 6, 14, 23, 52.

Семінарське заняття № 1.

Навчальні питання:

1. Два наукові погляди на кримінальну відповідальність та визначення її у вузькому та широкому розуміннях.
2. Поняття та зміст негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності.
3. Поняття та зміст позитивної (проспективної) кримінальної відповідальності.
4. Форми реалізації негативної (ретроспективної) кримінальної відповідальності.
5. Форми реалізації позитивної (проспективної) кримінальної відповідальності.

Семінарське заняття № 2.

Навчальні питання:

1. Підстава кримінальної відповідальності, її матеріальний та процесуальний аспекти (компоненти).
2. Фактична та юридична сторони матеріального аспекту (компоненту) підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України).
3. Процесуальний аспект (компонент) підстави кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 2 КК України).
4. Загальна характеристика обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності. Відмежування їх від обставин звільнення від кримінальної відповідальності.
5. Класифікація обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності:
  - а) обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння (ч. 2 ст. 11, ч. 2 ст. 14, статті 36 – 43 КК, вчинення діяння за умови добровільної та правомірної згоди на це «потерпілого», обставини, відсутність яких при вчиненні діяння тягне за собою кримінальну відповідальність);
  - б) обставини, що обумовлені особливостями особи, яка не підлягає кримінальній відповідальності (ч. 2 ст. 19, ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396 КК);
  - в) обставини, що обумовлені наявністю дипломатичного імунітету (ч. 4 ст. 6 КК);
  - г) обставини, обумовлені тим, що особа зазнала кримінального покарання за межами України (ч. 2 ст. 7 КК);
  - д) обставини, пов'язані з добровільною відмовою від кримінально-протиправного посягання (статті 17, 31 КК).

Тема № 3. Сучасні доктрини про кримінальне правопорушення та його склад у кримінальному законі, а також про правомірний вчинок (правомірну поведінку) та кваліфікацію діянь

Навчальна мета занять: Розглянути кримінальне правопорушення як вчинюване в реальній дійсності кримінально-протиправне посягання, що є вольовим та свідомим вчинком людини, ознаки та елементи кримінального правопорушення, вчиненого в реальній дійсності, поняття та ознаки складу кримінального правопорушення, співвідношення елементів кримінального правопорушення та ознак складу кримінального правопорушення, поняття та види кримінальних проступків, особливості складів кримінальних проступків, кримінально-правове значення правомірного вчинку (правомірної поведінки), а також питання кваліфікації кримінального правопорушення та правомірного вчинку (правомірної поведінки), та підстав кваліфікації.

Кількість годин – 6.

Література до теми № 3:

Нормативні акти: 1, 2.

Основна література: 2 – 6, 10 – 15.

Додаткова література: 7 – 17.

Семінарське заняття № 1.

Навчальні питання:

1. Кримінальне правопорушення як вчинюване в реальній дійсності кримінально-протиправне посягання. Використання принципу «соціального натуралізму» для з'ясування сутності кримінального правопорушення (кримінально-протиправного посягання).

2. Ознаки та елементи кримінального правопорушення як вольового свідомого вчинку.

3. Загальне визначення кримінального правопорушення в законі про кримінальну відповідальність. Співвідношення загального визначення з реально вчинюваним кримінальним правопорушенням.

4. Класифікація кримінальних правопорушень.

5. Поняття та види кримінальних проступків.

6. Поняття та види правомірного вчинку (правомірної поведінки) як різновиду обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.

7. Поняття складу кримінального правопорушення. Співвідношення з реально вчинюваним кримінальним правопорушенням.

8. Ознаки складу кримінального правопорушення. Співвідношення з елементами реально вчинюваного кримінального правопорушення.

9. Сучасні доктрини про види складів кримінальних правопорушень.

10. Особливості складів кримінальних проступків.

Семінарське заняття № 2.

Навчальні питання:

1. Співвідношення об'єкта кримінально-протиправного посягання та ознак об'єкта у складі кримінального правопорушення.
2. Наукова дискусія стосовно загального визначення об'єкта кримінального правопорушення.
3. Потерпілий від кримінально-протиправного посягання.
4. Співвідношення об'єктивної сторони кримінально-протиправного посягання та ознак об'єктивної сторони у складі кримінального правопорушення.
5. Співвідношення суб'єктивної сторони кримінально-протиправного посягання та ознак суб'єктивної сторони у складі кримінального правопорушення.
6. Наукові дискусії стосовно можливості визнання суб'єктом кримінального правопорушення юридичної особи, а також держави.

Семінарське заняття № 3.

Навчальні питання:

1. Поняття та види кримінально-правової кваліфікації.
2. Підстави кримінально-правової кваліфікації: поняття та види.
3. Фактична підстава кримінально-правової кваліфікації.
4. Юридичні підстави кримінально-правової кваліфікації (нормативні та ненормативні).
5. Науково визначені правила кваліфікації при конкуренції кримінально-правових норм.
6. Поняття та види колізії правових норм та науково визначені шляхи подолання колізії.
7. Кваліфікація правомірних вчинків (правомірної поведінки) та інших обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.

Тема № 4. Сучасні доктрини щодо відповідальності залежно від стадії вчинення діяння, співучасті та множинності кримінальних правопорушень

Навчальна мета занять: З'ясувати наукові визначення стадій вчинення діяння та співучасті за національним кримінальним правом, об'єктивні та суб'єктивні ознаки співучасті, теоретично-практичні проблеми співучасті в науці кримінального права, види співучасників та форми співучасті, поняття та види причетності до кримінального правопорушення, відмежування причетності від співучасті, теоретичне визначення множинності кримінальних правопорушень як інституту Загальної частини кримінального права, соціальну та юридичну характеристики множинності кримінальних правопорушень, їх значення, проблеми множинності в науці кримінального права, наукові погляди стосовно неточності поняття «сукупність кримінальних правопорушень» та

заміни його поняттям «сукупність складів кримінальних правопорушень».

Кількість годин – 4.

Література до теми № 4:

Нормативні акти: 1, 2, 5, 6, 14, 17.

Основна література: 2 – 6, 10 – 15.

Додаткова література: 18 – 22, 52.

Семінарське заняття № 1.

Навчальні питання:

1. Наукове визначення поняття та видів незакінченого кримінального правопорушення.
2. Особливості змісту поняття «готування до кримінального правопорушення» з урахуванням положень ч. 2 ст. 14 КК України.
3. Правила застосування положень ст. 68 КК України та особливості їх застосування щодо діянь, момент закінчення яких встановлений законом на момент готування чи замаху.
4. Наукове визначення співучасті. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки співучасті.
5. Теоретико-практичні проблеми співучасті в науці кримінального права.
6. Види співучасників. Критерії їх розподілу.
7. Форми співучасті. Критерії їх розподілу.
8. Причетність до кримінального правопорушення та її види. Відмежування причетності від співучасті.

Семінарське заняття № 2.

Навчальні питання:

1. Теоретичне визначення множинності кримінальних правопорушень як інституту Загальної частини кримінального права.
2. Соціальна та юридична характеристика множинності кримінальних правопорушень.
3. Проблеми множинності в науці кримінального права.
4. Відмежування повторності кримінальних правопорушень від продовжуваного кримінального правопорушення
5. Наукові погляди стосовно неточності поняття «сукупність кримінальних правопорушень» та заміни його поняттям «сукупність складів кримінальних правопорушень».

Тема № 5. Сучасні доктрини стосовно кримінально-правового захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності

Навчальна мета занять: З'ясувати соціальну обумовленість кримінально-правового забезпечення прав на об'єкти інтелектуальної власності,

співвідношення понять «результати творчої діяльності» та «засоби індивідуалізації товарів і послуг», визначити предмет кримінального правопорушення щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності, звернути увагу на бланкетний характер кримінально-правових норм та об'єктивність такої законодавчої конструкції, співвідношення норм про кримінальні правопорушення щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності з іншими нормами, передбаченими КК України, проблему встановлення суспільно небезпечних наслідків, що обумовлюють підстави кримінальної відповідальності у разі порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності, на критерії визначення порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності закінченим кримінальним правопорушенням, розглянути особливості характеристики психічної діяльності винного у цьому кримінальному правопорушенні та питання відповідальності за необережне ставлення винного до самого факту порушення та спричиненої таким порушенням шкоди, ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення прав на об'єкти інтелектуальної власності, його види, ознаки, значення, проблему щодо обґрунтованості вікового порогу кримінальної відповідальності за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності, а також питання визнання юридичних осіб суб'єктами такого кримінального правопорушення в науці кримінального права.

Кількість годин – 4.

Література до теми № 5:

Нормативні акти: 1 – 4, 14.

Основна література: 7 – 15.

Додаткова література: 24 – 28.

Семінарське заняття № 1.

Навчальні питання:

1. Соціальна обумовленість кримінально-правового забезпечення прав на об'єкти інтелектуальної власності.
2. Співвідношення понять «результати творчої діяльності» та «засоби індивідуалізації товарів і послуг».
3. Бланкетний характер кримінально-правових норм та об'єктивність такої законодавчої конструкції.
4. Співвідношення норм про кримінальні правопорушення щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності з іншими нормами, передбаченими КК України.

Семінарське заняття № 2.

Навчальні питання:

1. Проблема визнання предмету кримінального правопорушення щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності.

2. Проблема встановлення суспільно небезпечних наслідків у разі порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності.

3. Критерії визначення порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності закінченим кримінальним правопорушенням.

4. Особливості характеристики психічної діяльності винного у разі порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності та питання відповідальності за необережне ставлення винного до самого факту порушення та спричиненої таким порушенням шкоди.

5. Ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення прав на об'єкти інтелектуальної власності.

6. Проблема щодо обґрунтованості вікового порогу кримінальної відповідальності за порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності.

7. Наукова дискусія стосовно можливості визнання юридичних осіб суб'єктами порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Тема № 6. Сучасні доктрини про відповідальність за кримінальні правопорушення проти власності

Навчальна мета занять: Встановити предмет кримінальних правопорушень, передбачених у Розділі VI Особливої частини КК України та розглянути наукові погляди стосовно законодавчого визначення кримінальних правопорушень проти власності як приклад неточності назви цього Розділу, а також пропозиції щодо уточнення назви цього Розділу, оскільки предметом посягань тут виступає лише майно чи право на майно або дії майнового характеру, але не спеціальні предмети, не об'єкти права інтелектуальної власності або довкілля, з'ясувати зміст поняття «викрадення» та співвідношення його з поняттям «розкрадання», яке мало місце у колишньому вітчизняному кримінальному законодавстві та міститься у кодексах зарубіжних країн, а також співвідношення понять «відкрите викрадення» та «грабіж».

Кількість годин – 4.

Література до теми № 6:

Нормативні акти: 1 – 4, 14, 16.

Основна література: 7 – 15.

Додаткова література: 29 – 32.

Семінарське заняття № 1.

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика кримінальних правопорушень, передбачених у Розділі VI Особливої частини КК України.

2. Особливості предмета кримінальних правопорушень, передбачених у Розділі VI Особливої частини КК України.

3. Наукові погляди стосовно законодавчого визначення кримінальних правопорушень проти власності як приклад неточності назви цього Розділу, а також пропозиції щодо уточнення назви цього Розділу.

4. Наукові погляди стосовно класифікації кримінальних правопорушень, передбачених у Розділі VI Особливої частини КК України.

5. Зміст поняття «викрадення» та співвідношення його з поняттям «розкрадання», яке мало місце у колишньому вітчизняному кримінальному законодавстві та міститься у кодексах зарубіжних країн.

Семінарське заняття № 2.

Навчальні питання:

1. Крадіжка, грабіж та розбій як різновиди викрадення майна.

2. Особливості предмета кримінального правопорушення при вчиненні крадіжки, грабежу чи розбою.

3. Наукові погляди стосовно недоцільності використання терміну «викрадення» при характеристиці діянь, передбачених ст. 188-1 КК України.

4. Особливості зарубіжного законодавства у частині криміналізації посягань на майно, які охоплюються поняттям «викрадення».

5. Співвідношення понять «відкрите викрадення» та «грабіж» згідно з національним кримінальним законодавством.

6. Особливості предмета кримінального правопорушення у складі вимагання.

7. Наукові погляди щодо надзвичайно вузького змісту поняття «близькі родичі» у складі вимагання та доцільності заміни його терміном «близькі».

Тема № 7. Сучасні доктрини щодо кримінально-правового забезпечення охорони довкілля

Навчальна мета занять: Розглянути проблеми визначення підстав та умов встановлення кримінальної відповідальності за посягання як на довкілля в цілому так і окремі його елементи, питання пов'язані із бланкетним характером кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за посягання як на довкілля в цілому так і окремі його елементи, з'ясувати взаємозв'язок природоохоронних норм національного й міжнародного кримінального законодавства, а також співвідношення норм про кримінальні правопорушення проти довкілля з іншими нормами, передбаченими КК України та іншими нормативними актами. Уявити різноманітність наукових поглядів на юридичну природу вчення про об'єкт кримінального правопорушення у контексті охорони довкілля в цілому так і окремих його елементів, дискусійність у науці кримінального права щодо класифікації видів об'єктів кримінальних правопорушень проти довкілля та його елементів, відмінність наукових підходів до встановлення предмета кримінальних правопорушень проти довкілля та окремих його елементів, а також співвідношення довкілля та його

елементів із загальновизнаним розумінням предмета правопорушення. Звернути увагу на теоретико-прикладні проблеми визначення суспільно небезпечного діяння кримінальних правопорушень проти довкілля та його елементів, сучасний погляд на визначення суспільно небезпечних наслідків посягань на довкілля та його окремі елементи, науковий плюралізм у питанні існування юридичної формули «діяння є наслідком» у контексті кримінально караних посягань на довкілля та його окремі елементи, критерії визначення посягання на довкілля та його окремі елементи закінченим кримінальним правопорушенням. Дослідити особливості наукових точок зору на проблему розуміння суб'єкта кримінальних правопорушень проти довкілля, наукові дискусії навколо питання визнання юридичних осіб суб'єктами кримінально протиправних посягань на довкілля та його окремі елементи, на питання класифікації суб'єктів кримінальних правопорушень проти довкілля та окремих його елементів, проблематику, що пов'язана із спеціальним суб'єктом кримінальних правопорушень проти довкілля та його окремих елементів. З'ясувати характеристику психічного ставлення винного у посяганні на довкілля та його окремі елементи у різних наукових поглядах сучасності, наукові підходи та правозастосовний досвід у питанні встановлення видів вини у кримінальних правопорушеннях проти довкілля та його окремих елементів, плюралізм думок щодо існування третьої штучної форми вини – складної (подвійної, змішаної), у кримінальних правопорушеннях проти довкілля та окремих його елементів, покарання та інші заходи кримінально-правового характеру щодо суб'єктів кримінальних правопорушень проти довкілля та окремих його елементів, атакож наукові позиції щодо доцільності застосування покарання у виді позбавлення волі за кримінальні правопорушення проти довкілля та окремі його елементи.

Кількість годин – 4.

Література до теми № 7:

Нормативні акти: 1 – 4.

Основна література: 7 – 15.

Додаткова література: 33 – 40.

Семінарське заняття № 1.

Навчальні питання:

1. Визначення у сучасних доктринах підстав та умов встановлення кримінальної відповідальності за посягання як на довкілля в цілому так і окремі його елементи.

2. Питання пов'язані із бланкетним характером кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за посягання як на довкілля в цілому так і окремі його елементи. Взаємозв'язок природоохоронних норм національного й міжнародного кримінального законодавства.

3. Співвідношення норм про кримінальні правопорушення проти довкілля з

іншими нормами, передбаченими КК України та іншими нормативними актами.

4. Різноманітність наукових поглядів на юридичну природу вчення про об'єкт кримінального правопорушення у контексті охорони довкілля в цілому так і окремих його елементів.

5. Відмінність наукових підходів до встановлення предмета кримінальних правопорушень проти довкілля та окремих його елементів. Співвідношення довкілля та його елементів із загальновизнаним розумінням предмета кримінального правопорушення.

6. Теоретико-прикладні проблеми визначення суспільно небезпечного діяння кримінальних правопорушень проти довкілля та його елементів.

7. Сучасний погляд на визначення суспільно небезпечних наслідків посягань на довкілля та його окремі елементи. Науковий плюралізм у питанні існування юридичної формули «діяння є наслідком» у контексті кримінально караних посягань на довкілля та його окремі елементи.

8. Критерії визначення посягання на довкілля та його окремі елементи закінченим кримінальним правопорушенням.

Семінарське заняття № 2.

Навчальні питання:

1. Особливості наукових точок зору на проблему розуміння суб'єкта кримінальних правопорушень проти довкілля.

2. Наукові дискусії навколо питання щодо визнання юридичних осіб суб'єктами кримінально-протиправних посягань на довкілля та його окремі елементи.

3. Різноманітність поглядів на питання класифікації суб'єктів кримінальних правопорушень проти довкілля та окремих його елементів.

4. Проблематика пов'язана із спеціальним суб'єктом кримінальних правопорушень проти довкілля та його окремих елементів.

5. Характеристика психічного ставлення винного у посяганні на довкілля та його окремі елементи у різних наукових поглядах сучасності.

6. Наукові підходи та правозастосовний досвід у питанні встановлення видів вини у кримінальних правопорушеннях проти довкілля та його окремих елементів.

7. Плюралізм думок щодо існування третьої штучної форми вини – складної (подвійної, змішаної), при вчиненні кримінальних правопорушень проти довкілля та його окремих елементів.

8. Покарання та інші заходи кримінально-правового характеру щодо суб'єктів кримінальних правопорушень проти довкілля та окремих його елементів. Наукові позиції щодо доцільності застосування покарання у виді позбавлення волі за кримінальні правопорушення проти довкілля та окремі його елементи.

Тема № 8. Сучасні доктрини про відповідальність за терористичні злочини та кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності

Навчальна мета занять: З'ясувати наукові погляди про тероризм як складне, багатовимірне та багаторівневе явище реальної дійсності, рівні тероризму (тероризм у вузькому, широкому та найбільш широкому розумінні) та відмітні риси тероризму, співвідношення терористичних злочинів та складів злочинів, за якими кваліфікуються терористичні діяння, відмежування тероризму від загальносоціальних явищ дійсності (терор, війна, агресія, геноцид), від кримінально караних діянь з ознаками тероризування (вимагання, примушування до певних дій тощо), а також від суміжних насильницьких діянь (диверсія, піратство, бандитизм, умисне вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, хуліганство, вчинене із застосуванням вибухових речовин чи вибухових пристроїв). Дослідити наукові погляди щодо поняття та видів кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності, змісту хуліганських діянь як кримінально-протиправних посягань, що вчиняються в реальній дійсності та як складів кримінальних правопорушень, види реально вчинюваних хуліганських діянь та складів хуліганських кримінальних правопорушень, а також особливості суб'єкта втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність.

Кількість годин – 6.

Література до теми № 8:

Нормативні акти: 1, 2, 3, 5 – 12, 14, 15, 17 – 20.

Основна література: 7 – 15.

Додаткова література: 41 – 52.

Семінарське заняття № 1.

Навчальні питання:

1. Наукові погляди про тероризм як складне, багатовимірне та багаторівневе явище реальної дійсності, рівні тероризму (тероризм у вузькому, широкому та найбільш широкому розумінні) та відмітні риси тероризму.
2. Відмежування тероризму від загальносоціальних явищ дійсності (терор, війна, агресія, геноцид).
3. Співвідношення терористичних злочинів та складів злочинів, за якими кваліфікуються терористичні діяння.
4. Відмежування терористичних злочинів від кримінально караних діянь з ознаками тероризування (вимагання, примушування до певних дій тощо).
5. Відмежування терористичних злочинів від суміжних насильницьких діянь (диверсія, піратство, бандитизм, умисне вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб, хуліганство, вчинене із застосуванням вибухових речовин чи вибухових пристроїв).

Семінарське заняття № 2.

Навчальні питання:

1. Багатооб'єктність терористичних діянь. Співвідношення об'єктів терористичних діянь та їх ознак у відповідних складах злочинів. Мінливість ознак основного об'єкта у кримінальному законодавстві різних країн.
2. Складний характер діяння терористичної спрямованості. Основна та допоміжні дії терористичного діяння.
3. Особливості суб'єктивної сторони терористичних діянь. Ієрархія цілій терористичного діяння.
4. Суб'єкт терористичних діянь. Наукова дискусія стосовно можливості визнання суб'єктами терористичних діянь юридичних осіб або держави.

Семінарське заняття № 3.

Навчальні питання:

1. Наукові погляди щодо поняття та видів кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності.
2. Зміст хуліганських діянь як кримінально-протиправних посягань, що вчиняються в реальній дійсності та їх види.
3. Склади хуліганських кримінальних правопорушень та їх види.
4. Мінливий характер ознак складу хуліганства в історії вітчизняного законотворення. Загальна характеристика тенденцій щодо встановлення ознак складу хуліганства.
5. Поняття та види втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність.
6. Особливості суб'єкта втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність.

10. Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Нормативні акти

1. Конституція України : Закон України від 24.06.1996 р. № 254к. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 р. № 3341-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03. 2003 р. № 638-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
8. Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання : Закон України від 19.10.2000 р. № 2064-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 14.10.2014 р. № 1702-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua>.
11. Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників від 17.12.1979 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
12. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 09.12. 1999 р. . URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
13. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рн/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Справа № 1-33/2004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
14. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 р. № 7. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
15. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
16. Про судову практику в справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
17. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинених стійкими злочинними об'єднаннями : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
18. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
19. Про судову практику у справах про хуліганство : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

20. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2004 р. № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Навчальна література:

Основна література:

1. Основи методології та організації наукових досліджень : навчальний посібник / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
3. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : науково-практичний посібник. Харків : Право, 2018. 142 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.; відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв; наук. ред. В. А. Клименко та М. І. Мельник. Київ : Правові джерела, 2012. 432 с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.
6. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2016. 568 с.
7. Кримінальне право України. Особлива частина : навчальний посібник / А. А. Васильєв, О. О. Житний, Є. О. Гладкова та ін.; за ред. О. М. Литвинова. Харків : Право, 2020. 656 с.
8. Кримінальне право. Особлива частина : підручник / О. О. Дудоров, Є. О. Письменський. Т.2. Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 2012. 780 с.
9. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.
10. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навчальний посібник / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.
11. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 704 с.
12. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник / Г. М. Анісімов, О. О. Володіна, І. О. Зінченко та ін.; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2016. 356 с.

13. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навчальний посібник / за ред. О. М. Литвинова. Харків : Константа, 2017. 448 с.
14. Шульга А. М., Павліковський В. І, Вапсва Ю. А. Кримінальне право України. Основні питання та відповіді : посібник. Харків : Майдан, 2014. 276 с.
15. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навчальний посібник / О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, В. П. Ємельянов та ін., за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова; МВС України; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 520 с.

Додаткова література:

1. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та практичні проблеми : монографія /за заг. ред. проф. П. Л. Фріса, та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2016. 419 с.
2. Ємельянов В. П. Окремі проблеми застосування нового Кримінального кодексу України // Право України. 2012. № 9. С. 109 – 111.
3. Панов М. І. Кримінальна відповідальність: поняття, принципи, підстава. Право України. 2012. № 8. С. 249 – 259.
4. Хряпінський П. В. Позитивна кримінальна відповідальність (зміст, форми та реалізація) : науковий нарис. Запоріжжя : ТОВ «КСК-альянс», 2011. 110 с.
5. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : навчальний посібник. Київ : Центр учб. літ., 2012. 192 с.
6. Яценко А. М. Обставини, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності. Політика у сфері боротьби зі злочинністю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 9 – 10 грудня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 140 – 145.
7. Ємельянов В. П. Деякі питання щодо визначення діянь кримінальними проступками // Злочинність та протидія їй в умовах сингулярності : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України професора Тетяни Андріївни Денисової (м. Харків, 16 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. С. 204 – 205.
8. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу. Київ : Атіка, 2010. 352с.
9. Ємельянов В. П., Коростиленко А. В. Дискусійні питання щодо загального поняття об'єкта злочинів. Часопис Київського університету права. 2016. № 1. С. 255 – 259.
10. Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення. Київ, Дакор, 2010. 736 с.

11. Магарін С. С., Бараненко Д. В. Суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України : монографія / за ред. Є. Л. Стрельцова. Одеса: Астропринт, 2011. 104 с.
12. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину у кримінальному праві / за наук. ред. д. ю. н., проф., акад. НАПрН України В. І. Борисова. Харків : Право, 2016. 208 с.
13. Гуренко Д. Ю., Ємельянов В. П. Актуальні питання щодо вирішення суб'єкта злочинів. Часопис Київського університету права. 2015. № 2. С. 280 – 283.
14. Крижановський М. В., Ященко А. М. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Харків : Право, 2020. 264 с.
15. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України. Київ : Атіка, 2010. 224 с.
16. Воробей П. А. Кримінально-правове ставлення в вину. Київ : Атіка, 2010. 176 с.
17. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину. Київ : Атіка, 2012. 144 с.
18. Тихий В. П. Панов М. І. Злочин, його види та стадії : наук.-практ. комент. Київ : Прометей, 2010. 40 с.
19. Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність. Київ : ІДП НАН України; РВВ ЛДУВС, 2013. 560 с.
20. Митрофанов І. І. Співучасть у злочині : навчальний посібник. Одеса : Фенікс, 2012. 208 с.
21. Лемешко О. М. Кримінально-правова оцінка потурання вчиненню злочину. Харків : ФІНН, 2013. 160 с.
22. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Множинність злочинів : поняття, види, призначення покарання. Харків : ФІНН, 2018. 336 с.
23. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2014. 208 с.
24. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України). Київ : Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2016. 573 с.
25. Андрушко П. П. Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності в Україні. Київ : Форум, 2014. 161 с.
26. Новсесян А. С. Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності : монографія. Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2010. 192 с.
27. Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на результаті творчої діяльності та засоби індивідуалізації в Україні : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 479 с.
28. Топчий В. В. Кримінально-правові та кримінологічні заходи запобігання злочинам у сфері інтелектуальної власності в Україні : монографія. Ірпінь: Ун-т ДФС України, 2019. 408 с.

29. Ємельянов В. П. Кваліфікація злочинів проти власності : навчальний посібник. Харків : Рубікон, 2010. 112 с.
30. Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності : поняття, види, кримінально-правове значення. Харків : Право, 2011. 208 с.
31. Ємельянов М. В. Кримінальна відповідальність за шахрайство: монографія. Харків : Право, 2014. 176 с.
32. Хряпінський П. В., Чус. О. В. Кримінально-правова характеристика незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї. Дніпропетровськ, ДГУ Літограф, 2015. 245 с.
33. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування та розвитку кримінального законодавства. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2012. 676 с.
34. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження). Київ : Азимут Україна, 2015. 464 с.
35. Митрофанов І. І., Локтионова В. В. Довкілля під охорону закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. 420 с.
36. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; за ред. О. О. Дудорова. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Є. О. Дідоренка, 2014. 616 с.
37. Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : НикаНова, 2012. 192 с.
38. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : монографія. Харків : НикаНова, 2013. 256 с.
39. Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2019. 668 с.
40. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. 1152 с.
41. Вознюк А. А. Кримінально-правові ознаки організованих груп і злочинних організацій. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 192 с.
42. Демидова Л. М. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації : монографія. Харків : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2011. 256 с.
43. Тероризм: визначення і сутність : монографія / А. В. Коростиленко, Б. Д. Леонов, І. М. Рижов; за ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. П. Ємельянова. Київ : Нац. акад. СБУ, 2015. 192 с.
44. Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство: поняття, система, шляхи вдосконалення : монографія. Харків : Право, 2016. 88 с.
45. Ємельянов В.П. Кількісний склад терористичної групи чи терористичної організації згідно зі ст. 258-3 КК України // Держава і злочинність. Нові виклики в епоху постмодерну : зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті віце-президента Кримінологічної асоціації України О. М. Литвака

- (м. Харків, 23 квіт. 2020 р.) // МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Харків, 2020. С. 115 – 116.
46. Шамара О. В., Бантишев О. Ф., Чорний Р. Л. Протидія терористичній діяльності (кримінально-правові аспекти) : монографія. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2011. 160 с.
  47. Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2012. 908 с.
  48. Налуцишин В. В. Кримінальна відповідальність за хуліганство (ст. 296 КК України) : монографія. Харків: Харків юридичний, 2010. 252 с.
  49. Івахненко О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння: хуліганські злочини та склади злочинів : монографія / за ред. В. П. Ємельянова. Харків : Право, 2016. 184 с.
  50. Топольскова І. О. Боротьба із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : монографія / наук. ред. д. ю. н., проф. В. П. Ємельянов. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2013. 192 с.
  51. Бандурка І. О. Захист дитинства в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади : монографія / за наук. ред. д. ю. н., проф. О. М. Литвинова. Харків: Золота миля, 2017. 432 с.
  52. Велика українська юридична енциклопедія: У 20 томах. Том 17. Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.

Інформативні ресурси:

1. Законодавство України // Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.
2. Президент України // Документи. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/all>.
3. Урядовий портал // Нормативно-правова база. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/npd/search>.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.